УДК 130.123:17.02:7.034.7(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.38.10>

ІДЕЯ ДУХОВНОЇ СПІЛЬНОТИ У ТВОРЧОСТІ ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА І ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ УТОПІЇ

Наталія Петрук

*Хмельницький національний університет,
факультет міжнародних відносин і права,
кафедра філософії та соціально-гуманітарних наук
вул. Інститутська, 11, 29016, м. Хмельницький, Україна*

Олена Гапченко

*Хмельницький національний університет,
факультет міжнародних відносин і права,
кафедра філософії та соціально-гуманітарних наук
вул. Інститутська, 11, 29016, м. Хмельницький, Україна*

Стаття присвячена дослідженню філософсько-релігійної програми перетворення людського життя на засадах християнської духовності та моральності Лазаря Барановича й інтерпретації її як одного з варіантів соціальної утопії. Теоретичну основу дослідження становить методологія, побудована на визнанні антропологічного підходу як важливої і невід’ємної складової частини філософської рефлексії та способу пізнання людини в добу українського бароко, з’ясування засад і сенсу її буття, шляхів гармонізації людини і світу (суспільства). Необхідною методологічною вимогою до дослідження є потреба вивчення ідей та уявлень Л. Барановича про духовну спільноту в поєднанні з культурними рецепціями, з урахуванням специфіки соціокультурного простору і часу, притаманної певній історичній добі системи цінностей. Здійснено спробу філософсько-антропологічної реконструкції образу духовної реальності в добу українського бароко крізь призму вивчення ідей та поглядів Л. Барановича, запропоновано нову інтерпретацію змісту створеного ним варіанту соціальної утопії (духовної спільноти) як альтернативи недосконалому і гріховному земному життю. Ідея духовної спільноти характеризується в контексті притаманних західноєвропейській філософії тенденцій до ідеалізації майбутнього життя. Л. Баранович у своїй творчості втілював притаманний добі українського бароко спосіб транслювання християнського досвіду у світ уявлень і переконань української людини другої половини XVII ст. Це й визначило риси програмованої ним ідеальної духовної спільноти як найвищого зразку людського життя. На засадах православної свідомості й християнської моралі Л. Баранович мислив можливий проект перетворення світу, оновлення суспільства, в результаті чого відбудеться масове воскресіння людяності. Думки Л. Барановича про майбутнє ідеальне життя, Нову церкву були свого роду рефлексією над реаліями життя української людини в час великих потрясінь і випробувань другої половини XVII ст.

Ключові слова: українське бароко, барокова культура, духовна людина, духовна спільнота, церковне мислення, ідеальний світ, барокова утопія, барокова свідомість, моральність.

Невід’ємною складовою частиною світоглядної парадигми української духовності є уявлення про ідеал людського життя, суспільний ідеал або ж модель (проект) ідеального співжиття. Своєрідні філософсько-релігійні програми перетворення земного життя на засадах високої духовності та християнських чеснот були створені філософською думкою доби українського бароко (друга половина XVII ст.), що дає підстави розглядати їх як один із варіантів утопій. Особливо яскраво образ духовної спільноти як моделі майбутнього

ідеального життя постає у творах видатного барокового мислителя, богослова, поета й діяча православної церкви – Лазаря Барановича.

Актуальність дослідження утопій українського бароко визначається потребами осмислення феномена українського світу, розуміння місця інтелектуальної, філософської та духовної культури доби українського бароко у просторі європейського життя, з'ясування ролі християнської моральності у виборі системи цінностей. Незважаючи на те, що українська культура і українська філософська думка XVII ст., безперечно, перебувала в орбіті греко-слов'янських впливів і найважливішою для них була духовна спадщина Київської Русі, інтелектуальний та духовний досвід розвитку української людини в добу бароко свідчить про деяку суголосність ідей, які розвивалися видатними українськими та західноєвропейськими мислителями певної історичної доби.

Ступінь розроблення проблеми. Суттєвий внесок у дослідження різних аспектів українського бароко, його антитетичної спрямованості зробили відомі українські й зарубіжні дослідники: В. Нічик, Я. Стратій, С. Йосипенко, В. Шевченко, Л. Ушкалов, А. Макаров, Н. Пилип'юк, Д. Броджі Беркофф. У їхніх працях окреслені методологічні орієнтири для вивчення українського бароко, обґрунтовано необхідність виокремлення барокової свідомості як окремого феномена, що втілював антиномічне поєднання протилежних світоглядних позицій (західноєвропейської та православно-слов'янської). Однак, незважаючи на суттєвий доробок українських та зарубіжних учених, аналіз і реконструкція ідеї духовної спільноти у творчості Л. Барановича залишаються важливими науковими завданнями філософської науки.

Метою статті є аналіз та оцінка міркувань видатного мислителя, богослова і церковного діяча XVII ст. Лазаря Барановича про духовну спільноту, що постає ідеалом людського життя, своєрідною моделлю оновленого суспільства і нової людини. Враховується також соціокультурний контекст формування поглядів, уявлень та ідей Л. Барановича, оскільки вони були породженням і художнім вираженням суперечливої, різко контрастної і нестабільної доби в українському житті.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що здійснено спробу філософсько-антропологічної реконструкції ідеї духовної спільноти у творчості Л. Барановича, запропоновано нову інтерпретацію змісту створеного ним варіанту соціальної утопії (духовної спільноти) з урахуванням притаманних західноєвропейській філософії тенденцій до ідеалізації майбутнього життя.

Українське бароко – це складний і неоднозначний феномен в історії української філософської думки. У його змісті відбилася усвідомлення складності та невпорядкованості світу, суперечливості земного буття, неоднозначності людського існування. Антитезою земному світові й земній людині у творчості мислителів українського бароко став особливий духовний світ, не схожий на реальний. Бароко втратило віру в можливість досягнення гармонії між природним і духовним, між людиною і суспільством, що було характерним для ренесансної філософії.

Українське бароко розвивалося в контексті західноєвропейської культури, оскільки в XVII–XVIII ст. в Україні існували умови й особливе соціальне середовище для рецепції та своєрідного відтворення ідей європейської барокової філософії [12; 13]. Проте витоки українського бароко, безперечно, сходили до книжної культури Київської Русі, а в філософії українського бароко домінували світоглядні й релігійні настанови православно-слов'янської спільноти. Найбільш загальною рисою українського бароко був його «всеосяжний християнський ексклюзивізм» [8, с. 18].

Незважаючи на яскраве релігійне забарвлення барокової культури загалом і на визначальну роль церкви у всіх виявах духовного життя, філософсько-релігійна думка доби

українського бароко – це не втілення суто православної ортодоксальності. Її зміст і характер відзначені впливом того середовища, яке склалося в Києві завдяки зусиллям митрополита Петра Могили, а згодом знайшло продовження в освіченому, культурному середовищі професорів Києво-Могилянської академії. Досвід християнського мислення трансливався київськими книжниками другої половини XVII ст. як поєднання грецької та латинської церковних традицій [6; 7]. Ідеї та уявлення українських мислителів барокової доби – це дещо більше, ніж православна релігійність і суто церковне мислення: за релігійною термінологією проступають риси українського менталітету й української (руської) ідентичності. Це стосується великою мірою і спроб барокових мислителів осмислити ідеал людської спільноти, який би став втіленням зразків гармонійного, неконфліктного співіснування людей. З особливою виразністю такий ідеал постає в творчості Лазаря Барановича.

Лазар Баранович – видатний діяч української православної церкви, богослов, архієпископ Чернігівський, поет, засновник і фактично глава Чернігівського літературно-філософського кола, або «Чернігівських Афін» [9, с. 27]. Філософсько-релігійному осмисленню ідеалу духовної спільноти присвячені його праці «Меч духовный» [1] і «Трубы словес проповедных» [2]. Думки українського мислителя про ідеальний проект людського співжиття не видаються зовсім абстрактними і відстороненими від дійсності. Уявлення Л. Барановича про ідеальну спільноту можна розглядати як один із варіантів соціальної утопії, що відображав своєрідність і особливості життя української людини в другій половині XVII ст. Під богословською оболонкою його міркувань проглядає трагічність ситуації з людським і суспільним життям в Україні за часів Руїни.

Найвищою метою для людини і людства, на думку Л. Барановича, є Царство Боже, або царство Христове. Обриси цього царства, до якого повинна прагнути людина, нагадують ідеальну спільноту, в якій панує рівність, мир, немає поділу на бідних і багатих. У цьому проглядається одвічна мрія людини про ідеальне суспільство. У дусі релігійно-антропологічних уявлень, притаманних духовній культурі доби українського бароко, Л. Баранович уподібнює нову ідеальну реальність церкві, що сприймалося цілком адекватно для свого часу. «Горняя мудрствуйте, а не земная. Христос сокровище наше уже есть на небесах, идеже сокровище наше, тамо да будет и сердце наше [1, с. 54]. Град Божий – це ідеальний світ, де Бог дає всім найпрекраснішу річ – «мир благоприятный». Бог нікого не страшить ні вогнем, ні жезлом своїм: кожній людині Бог являється з мечем, але Мечем духовним, тобто Словом Божим. У проекції на українські реалії другої половини XVII ст. слова Л. Барановича свідчать про те, що в складних умовах життя, у прагненнях досягти відмінного від земного рівня існування слід покладатися не на силу чи гетьманську булаву, а на Меч духовний, тобто слово, силу духу і духовну єдність. У цьому разі йдеться про деякий раціонально-комунікативний зв'язок людей, про людську спільноту, побудовану на засадах духовної єдності і порозуміння [10, с. 166].

Ідеальний світ, за Л. Барановичем, – це світ моральності: в ньому панують любов і злагода, а не злість і жорстокість, як у земному житті. Від Бога виходить «кротость и человеколюбіе». Бог використовує силу Меча духовного, слова: „ин **ѣ** же егда послан есть нам с небес язык неустрашаем, яко иже возв^ѣщает мир, глаголя мир вс^ѣм...” [1, с. 66]. У міркуваннях Л. Барановича Царство Боже – це образ нового світу, в якому можливе народження нової людини та оновленого суспільства. Щоб досягти таких вимірів буття, людина повинна вірити і здійснювати добрі справи та благі діяння. Це шлях до Нової церкви – ідеальної людської спільноти. Розмірковуючи як типово християнський мислитель, Л. Баранович апелює до моральних чеснот людини – любові, чистоти віри, терпіння: «не пов^ѣж бывай от зла, но поб^ѣждай благим злое» [1, с. 70]. Тому людині не слід витрачати своє

життя на тимчасове й швидкоплинне чи думати лише про задоволення тілесних потреб: вони, як риба у воді, від нас відпливуть [1, с. 104].

Оновлений ідеальний світ, до якого йде людина, називається в «Мечі духовному» Новою церквою. Ця церква схожа на корабель: «корабль церковь твоя есть, сія инѣ есть посрѣди моря великаго и пространного мира сего» [1, с. 144]. Церква уособлює єдність людей на основі віри в Ісуса Христа і в такому сенсі може розглядатися як модель бажаної людської спільноти, утвореної на засадах християнської віри, згоди, духовної єдності. Як і для інших християнських мислителів доби українського бароко, Нова церква в інтерпретації Л. Барановича є втіленням ранньохристиянського ідеалу бідності та рівності всіх перед Богом. У дусі вимог ранньохристиянської моралі, маючи за взірць ранньохристиянський ідеал життя, Л. Баранович наполегливо критикує багатство і багатих, закликає багатіїв поділитися з бідними своїм багатством [2, с. 303]. Майбутнє людини, на переконання Л. Барановича, в ідеальному досконалому світі – «царстве честных и благородных людей» [1, с. 44].

Щоб досягти Царства Божого, кожна людина обирає свій шлях, реалізуючи в житті свій вибір. Тут йдеться про свободу волі людини. Можна вважати, що, говорячи про «вільну духовність», Л. Баранович обстоював свободу особи.

У поглядах Л. Барановича засвідчена українська світоглядна традиція, зорієнтована на усвідомлення значення духовної активності: людина повинна бути активною, щоб отримати бажану благодать, і здійснювати дії, які віддаляють її від світу зла. Л. Баранович наголошує: «делом исполни» [2, с. 51], маючи на увазі те, що добро і благодать потрібно стверджувати активно. Орієнтуючи людину на досягнення зразків високоморальної поведінки і християнського способу життя, Л. Баранович щиро прагнув припинення чвар в Україні. У час Руїни, коли дестабілізація і політичні протистояння досягли вражаючих розмірів і форм, відбувалося руйнування стійких форм людського життя, Л. Баранович, як і інші діячі Чернігівського кола, в богословській, філософській, поетичній формі намагався говорити про єдність, суспільну згоду і мир [9, с. 206–208]. При цьому Л. Баранович віддає перевагу духовній Україні, а не політичній, не ідеалізує державну владу. Можна цілком погодитися з думкою В.І. Шевченка, що вихована Петром Могилою генерація церковних діячів в Україні глибше, ніж гетьманат, усвідомлювала соціокультурну єдність нації, морально та філософськи стимулювала її ідентичність [10, с. 189]. При цьому вищість церковної влади в Україні XVII ст. над владою державною Л. Баранович обґрунтовує не стільки теологічними, скільки громадськими аргументами, досить актуальними для життєвої практики українського суспільства другої половини XVII ст. Головну свою місію Л. Баранович вбачав у тому, щоби зберігати і захищати духовну єдність, духовну церкву, духовну Україну.

Свідомо дистанціюючись від політичних процесів, Л. Баранович сподівається, що нове суспільство і нове життя повинні з'явитися в Україні через «воскресіння із мертвих», тобто духовне перетворення людини. А до цього людина повинна жити християнським життям на землі, перебороти аморальне безладдя своєю моральністю і добрими справами. Фактично моральність і духовність сприймалися ним як передумова розриву зі старим суспільством. А силою (інститутом), який сприяє досягненню єдності українського народу, виступала в його розумінні (це характерно також і для Й. Галятовського [11]) церква.

Так само, як і творці західноєвропейський утопій Нового часу, Л. Баранович вірив у можливість формування оновленого суспільства. Умовою досягнення нових вимірів людського буття є масове «воскресіння» людяності в кожній людині, народження «Нового Адама», який символізує воскресіння із мертвих самого Ісуса Христа. Новий Адам (Христос) – це людина, яка започатковує новий тип життя – безгрішного, це альтернатива

світу зла і втілення неминучості боротьби з ним. Л. Баранович сподівається на те, що виховання Нового Адама захистить українське суспільство від духовного падіння і деградації [2, с. 295].

Проекти ідеальної спільноти в інтерпретації Л. Барановича мають, на нашу думку, деякі спільні риси із західноєвропейськими утопіями Нового часу. Однак, на відміну від утопічних соціальних проєктів, створених західноєвропейськими мислителями, ідеальна спільнота Л. Барановича – це приклад об'єднання людей на засадах суто християнських. Вирішальними факторами формування нового стану буття тут постають моральність і духовність. Загалом бароковою свідомістю творився такий суспільний ідеал, який є цілком зрозумілою інтелектуальною, філософською реакцією на бездуховність, аморальність, суперечливість беззмістовність земного життя.

Ідеальна духовна спільнота реалізується Л. Барановичем не на віддалених островах, вигаданих «Утопіях» чи в містах Сонця (як у західноєвропейській філософії), а на українському ґрунті і стосується перспектив перетворення українського життя. Утопія Л. Барановича має християнсько-екзистенційну основу. Не пропонуючи остаточного «креслення» готового життя, за параметрами якого людям потрібно було жити, український богослов розмірковує над засобами, які допомагали б вивести людину із «тьми невігластва» і вести до «світла правди». Якщо, наприклад, Т. Мор [5] пропонував програму перебудови суспільства (проект ідеальної держави), ідеалізуючи при цьому часи первісного християнства, а Т. Гоббс [3] суспільні зміни пов'язував із перетворенням держави та юридично-правових засад державного життя («Левіафан»), то Л. Баранович пов'язує сподівання на краще життя з духовним оновленням суспільства, з досягненням такого стану людського існування, якому притаманні духовність, висока моральність, християнські чесноти, усвідомлення належності до справжньої церкви. Утопія Л. Барановича була філософсько-релігійною реакцією на реалії українського життя в другій половині XVII ст. А творчачи проєкт майбутньої ідеальної спільноти, український мислитель орієнтувався на ті критерії, які були доступні й зрозумілі людині його часу. Тому й ідеал суспільного життя формулюється ним у традиціях і термінах богословського мислення.

За своїм змістом і символікою філософсько-релігійна програма перетворення суспільства Л. Барановича була близькою до тих варіантів західноєвропейських утопій, де ідеалізуються часи раннього християнства і життя ранньохристиянських общин. Однак спільний для всіх мислителів ідеал отримує різну інтерпретацію: у творчості європейських мислителів [3] втілювався переважно соціально-політичний ідеал майбутнього життя, а для Л. Барановича найсуттєвішою засадою ідеального життя була духовна спільнота і духовне єднання. Тому в творчості чернігівського митрополита, як і інших представників українського бароко, центральне місце відводиться з'ясуванню тих моральних і духовних якостей, які необхідні для утвердження високих ідеалів людської співдружності та братерства.

Л. Баранович різко виступав проти найгірших виявів людського існування – бездуховності, пожадливісті, тваринності, ворожнечі, марнославства, тимчасової суєти. Загострюючи увагу на складності духовних проблем, з якими зустрічається людина в реальному світі, й акцентуючи увагу на почуттях невпевненості, вагання, нерівноваженості, які супроводжують життя людини в світі, Л. Баранович намагається творити світ ідеального людського буття.

Розвинена Л. Барановичем філософсько-релігійна програма перетворення людського життя, наслідком чого постає духовна спільнота, є виразом релігійно-антропологічних інтерпретацій людини та людяності в добу українського бароко. Її дослідження актуалізує потребу вивчення нового поля можливостей духовної людини і духовного стану людського існування.

Висновки. Притаманний Л. Барановичу спосіб транслявання християнського досвіду у світ уявлень і переконань української людини другої половини XVII ст. програмував риси духовної спільноти як найвищого зразку людського життя. В такому зрізі осмислюються сенс і призначення людини у світі, доводиться необхідність перебудови людського життя на засадах високої моральності та духовності. Саме таким шляхом Л. Баранович мислив можливий проект перетворення світу, «преображення» й оновлення кожного, в результаті чого відбудеться масове воскресіння людяності. Сам дух барокової доби сприяв створенню цікавих варіантів соціальних утопій. Зразки ідеальної людської спільноти поставали в християнських символах Царства Божого, Нової Церкви тощо. Моральні засади раннього християнства сприймалися не лише як засади «церкви Божої», але й як вимоги до організації людиною свого життя на землі.

Багато в чому сформульований Л. Барановичем ідеал людської спільноти нагадував утопічні проекти західноєвропейських мислителів Відродження і Нового часу. Однак якщо західноєвропейські утопічні проекти переважно втілювали соціально-політичний ідеал майбутнього життя, то, мислячи в термінах релігійної свідомості, Л. Баранович творить утопічний ідеал християнського життя, зміст якого визначають загальний мир, християнська любов і рівність між людьми.

Міркування Л. Барановича не можна сприймати як приклад чистого теоретизування чи незалежної релігійної творчості. У створеному бароковою філософією образі реальності відбивається картина українського життя XVII ст. Ідея духовної спільноти була співзвучна потребам досягнення такого духовного стану людського існування, коли відсутній розлад між людьми, непорозуміння і конфлікти у суспільстві, а між людьми встановлюється згода, єдність думок і прагнень. У формі утопій, проектах ідеальної організації буття наполегливо шукалася філософсько-релігійна відповідь на проблеми, які поставали перед українською людиною та її свідомістю в час великих потрясінь і випробувань.

Список використаної літератури

1. Баранович Л. Меч духовный . Киев, 1666. 938 арк.
2. Баранович Л. Трубы словес проповедных . Киев, 1674. 703 арк.
3. Гоббс Т. Левиафан / Пер. з англ. – К.; Дух і Літера, 2000. 606 с.
4. Йосипенко С.Л. До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті. – К.: Український центр духовної культури, 2008. 392 с.
5. Мор Т. Утопія [Пер. з лат.] Джерело <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3752>
6. Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України. – К.: Український центр духовної культури, 1997. 328 с.
7. Стратій Я. Українська філософія на зламі епох. *Sententiae*. 2018. № 1. С. 183–218.
8. Ушкалов Л. Література і філософія: доба українського бароко. 2–е вид., стер. Харків: Вид. О. Савчук, 2019. 416 с.
9. Чернігівські Афіни [Передм., упор. текст. мат. А. Макарова]. Київ: Мистецтво, 2002. 285 с.
10. Шевченко В. І. Філософська зоря Лазаря Барановича. – Київ: Український центр духовної культури, 2001. 231 с.
11. Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського. Київ: Лаурис, Критика, 2017. 704 с.
12. Bercoff G.B. (2017). Plurilinguism and Identity: Rethinking Ukrainian Literature of the Seventeenth Century. *Ukraine and Europe. Cultural Encounters and Negotiations*. Ed. By G. B. Bercoff, M. Pavlyshyn, and S. Plokyh. Toronto: University of Toronto Press, 2017. pp. 45–72.

13. Pylypiuk N. The wisdom of virtue: Josyp Turoboyskyi's Praise of Ioasaf Krokovs'kyi. *Ukraine and Europe. Cultural Encounters and Negotiations*. Toronto: University of Toronto Press, 2017. pp. 182–211.

THE IDEA OF SPIRITUAL COMMUNITY IN WORKS BY LAZAR BARANOVYCH AND WESTERN EUROPEAN UTOPIAS

Natalia Petruk

*Khmelnytsky National University,
Faculty of International Relations,
Department of Philosophy and Social and Humanitarian Sciences
Institutska str., 11, 29016, Khmelnytsky, Ukraine*

Olena Gapchenko

*Khmelnytsky National University,
Faculty of International Relations,
Department of Philosophy and Social and Humanitarian Sciences
Institutska str., 11, 29016, Khmelnytsky, Ukraine*

The article deals with philosophical and religious program of transforming human life on the basis of Christian spirituality and morality of Lazar Baranovych and the interpretation of it as one of the variations of social utopia. The theoretical foundation of the study is methodology based on the recognition of the anthropological approach as an important and integral part of philosophical reflection and the way of understanding a concept of a person in the Ukrainian Baroque era. The analysis clarifies the principles and meaning of life as well as ways to harmonize man and the world (society). The need to study the ideas and ideas of L. Baranovych about the spiritual community in combination with cultural receptions, taking into account the specifics of socio-cultural space and time inherent in a certain historical era of the value system, is necessary methodological requirement for the study. An attempt was made to philosophically and anthropologically reconstruct the image of spiritual reality in the Ukrainian Baroque through the prism of studying the ideas and views of L. Baranovych; a new interpretation of the content of his version of social utopia (spiritual community) as an alternative to imperfect and sinful mortal life was proposed. The idea of spiritual community is characterized in the context of the tendencies of the idealization of future life, inherent in Western European philosophy. It is established that L. Baranovych embodied the method typical of the Ukrainian Baroque period of translating the Christian experience into the world of ideas and beliefs of the Ukrainian man of the second half of the 17th century. This defined the features of the ideal spiritual community as the highest example of human life that he programmed. On the basis of Orthodox consciousness and Christian morality, L. Baranovych believed in a possible project of world transformation, society renewal, resulting in a mass resurrection of humanity. L. Baranovych's thoughts on the future ideal life and the New Church were a kind of reflection on the realities of Ukrainian life during the great upheavals and trials of the second half of the XVII century.

Key words: Ukrainian baroque, baroque culture, spiritual man, spiritual community, church thinking, ideal world, baroque utopia, baroque consciousness, morality.